

O rusismech povahy /pseudo/synonymické
/v překladech z ruštiny do češtiny/

Mikuláš Zatovkaňuk

Upřímnému příteli Mílovi Jehličkovi k šedesátinám

1. Předložený článek se nezabývá problematikou související s teorií překladu a ponechává stranou takové neadekvátní české výrazy, v nichž jsem nezjistil vliv ruského textu. V jiné formulaci to znamená, že se zabývám jen rusismy, jež patří do kompetence jazykové interference a jazykových kontaktů.¹

2. Z hlediska psycholingvistického jednoznačně převládá nediferenciace ve vztazích mezi jazykem vysílacím /v daném případech - ruštinou/ a jazykem přijímacím /češtinou/, kde nediferencuje překladatel v jazyce přijímacím /např. bilingvní mluvčí/ jazykové prostředky tam, kde je nediferencuje jazyk vysílací /který je v daném případě unifikuje/.

Takto vzniklé jazykové posuny můžeme podrobit lingvistické analýze, jež napomůže zjistit míru a komunikativní závažnost těchto posunů.²

Jazykový výraz, v němž můžeme zjistit jeho ruskou výrazovou nebo sémantickou obdobu z výchozího /přeloženého/ textu, popřípadě elementy výchozího ruského výrazu, nazývám kontaktémem.³ Po stránce významové zkoumám rozpětí mezi kontaktémem a náležitým výrazem.

3. Podíváme se blíže na skupinu příkladů⁴, v nichž můžeme významové vztahy mezi kontaktémem a náležitým výrazem nazvat pseudosynonymickými; kontaktémmí výraz není zde adekvát-

ní výrazu náležitému; název pseudosynonymum naznačuje, že nejde o synonyma v běžném smyslu, ale o jejich obdobu při vzniku jazykového kontaktu /"ve hře" jsou dva jazyky/.

3.1 Rozdíl mezi kontakténním a náležitým synonymem můžeme identifikovat v rámci jejich synonymické řady.

V kontextu měl rád tu prázdnou dílnu v tomto ranním^x čase /v tuto ranní hodinu, v této ranní době, rus. utrennij čas, S 1977,10,169/⁵ kontakténní synonymum ^xčas a náležité hodina mají společný význam "nějaká část doby", který je ovšem různě diferencován: výrazem čas označujeme "dobu určenou k nějakému výkonu" /je čas odejít/; "míru části doby" /nemá pro mne čas/; výrazem hodina - "astronomickou míru"; "určení doby denní nebo noční" /ranní hodina/ aj.; pro uvedení kontextu identifikujeme tedy výraz ranní hodina jako specifický pro vyjádření synonymního významu "část doby denní"; totéž se týká výrazu ranní doba. V kontextu je možné vyrobit^x známý tulský bojan /proslulý, slavný, rus. znamenityj, S 1977,10,59/ kontakténní synonymum ^xznámý a náležitá synonyma proslulý, slavný spojuje společný význam "takový, jež znají v nějakém širokém okruhu"; výrazem známý je označován "někdo dobře povědomý" /známý sběratel památek/, "něco dobře povědomé" /známé místo, známá píseň/, zatímco výrazy proslulý, slavný poukazují na "osoby nebo věci mající zvučné jméno" a právě tyto dva /popř. další synonymické/ výrazy jsou adekvátní ruskému znamenityj z ruského vysílacího kontextu. Jiný společný synonymický a pseudosynonymický význam je diferencován stylisticky; ve větě "Kukuškine", ^xodvětil jsem /odpověděl jsem, rus. otvetil ja/ s výrazem nevole, zítra pro mne začíná šťastný rodinný život /S 1976,10,135/ neočekává čtenář knižní jazykový prostředek odvětit.

Další příklady: Použil jsem výroku jako ^x epigrafu /místo náležitého: mota, rus. epigraf/ ke své knize - S 1976,

10,151/; Z podzemí^x se táhla /vedla, rus. tjanulas' / televizní anténa. - ND 1976,45,15; V jiných otázkách je Straussův^x kurs /linie, rus. kurs/ jasnější. - ND 1976, 44,11; Obrázky jsou pochopitelné^x i tak /bez komentáře, rus. i tak ponjatny/. - S 1976,10,145; Slyšel špatné^x zvěsti /zprávy, rus. izvestija/. - S 1976,10,124; Zmýlil se jen^x v jednom /v tom, rus. v odnom/, že výzvu nepodepsal milion obyvatel. - S 1976,10,36.

3.2. Jiný postup při identifikaci pseudosynonymických vztahů se nabízí ve skupině příkladů, v nichž můžeme rozdíl mezi kontaktem a náležitým výrazem určovat na základě tzv. lexikální kompetence slovního spojení; jde především o kompetenční adjektiva a substantiva, která jsou sémantickým doplněním komponentu slovního spojení; tam, kde se adjektiva nebo substantiva, používaná v daném slovním spojení, ve dvou jazycích nekryjí, nekryjí se ani synonymické vztahy mezi kontaktémem a náležitým výrazem.

Např.: USA budou podporovat opatření^x bílé /bělošské, rus. beloje pravitel'stvo/ vlády. Ruské kompetenční adjektívám belyj se ve slovních spojeních jen zčásti kryje s českým kompetenčním adjektivem bílý - belyj chleb, beloje vino, beloje mjaso, belyje noči apod. - obdobně bílý chléb, bílé víno, bílé maso, bílé noci; v jiných spojeních tomu tak není: belyj medvěď - lední medvěd, belyj bilet - modrá knížka, beloje pravitel'stvo - bělošská vláda. Ve světě V moskevské laboratoři se zkoušejí další^x formy /tvary, rus. formy/ výškových budov se spirálovitým povrchem... /S 1979,2,109/ se synonymicky nekryje kompetenční a nenáležité substantívum^x forma s kompetenčním a náležitým substantívum tvar; zatímco ruské substantívum forma je kompetenční lexikální jednotkou pro spojení typu forma bolezni, forma vežlivosti, forma nosa, forma zemnoj poverchnosti, formy vysotnych zdaniij..., v češ-

tině se část takových spojení realizuje pomocí kompetenčního substantiva tvar /tvar povrchu zemského, tvary výškových budov.../.

Srov. jiné příklady nekompetenčních spojení: Moje možnosti koupit si automobil jsou mnohem ^x vyšší /větší, rus. gorazdo vyše/... - S 1977,12,26; KSSS vyjadřuje svou ^x internacionalistickou /internacionální, rus. internacionalist-skij/ solidaritu... - ND 1976,45,2; "Je nutné taky vydenzifikovat. Má-li to být podle ^x pravidel /předpisů, rus. po pravilam/, počítejte deset dní." - S 1979,4,137; ...byla uskutečněna ^x hluboká /pronikavá, rus. glubokaja/ kulturní revoluce. - S 1973,3,18; ^x Talentovaný /nadáný, rus. talantlivyj/ zámečník je ideálem komunistické výchovy. - S 1979, 4,24; Nalezneme obrovskou rodinu, ^x těsně /pevně, rus. tesno/ stmelenu drsnými podmínkami. - ND 1976,45,15; Nyní byla tato ^x operace /akce, rus. operacija/ v podstatě dokončena; /tj. navazování styků/ - ND 1976,44,5. Podobně: ^x přišla sovětská země ke svátku /přivítala svátek, rus. prišla k prazdniku/ - ND 1976,45,6; uplatňování ^x rovných možností /stejných, rus. ravných/ - ND 1976,45,5; různé ^x sféry /oblasti, rus. sfery/ zábavy - S 1976,10,145; ^x představme si /připusťme, rus. predstavim/ teoreticky - ND 1972,52,13.

Zvláště "expanzivně" a nenáležitě proniká do českých překladů z ruské publicistiky ruské adjektivum, resp. adverbium širokij, široko, a to hlavně ve slovních spojeních, jež se stávají stereotypními /otřelými/ publicistickými výrazy /klišé/; V institucích, společnostech a podnicích probíhá v řadách zaměstnanců široká /rozsáhlá, rus. širokaja čistka/ očista... - ND 1979,13,10; SSSR a Francie nastoupily cestu ^x širokého /všestranného, rus. širokoje razvitije/ rozvoje vzájemné spolupráce. - ND 1979,13,12; ...byla provedena ^x široká /rozsáhlá, rus. široko razverhulas'/ příprava k dekádě kazašské literatury... - S 1979,4,148. Podobně: široce /in-

tenzívně, rus. široko razvivať/ rozvíjet zahrádkářství - S 1979,4,157; ^x široká /rozsáhlá, rus. širokij obmen/ výměna licencí - S 1977,10,71; ^x široká /rozsáhlá, rus. široko- je sotrudničestvo/ mezinárodní spolupráce - ND 1979,13,21 aj.

Kompetenční lexikální jednotky umožňují lépe zachytit rozdíly mezi nenáležitým a náležitým synonymem v těch případech, kdy je diferenciací uvnitř společného synonymického významu /viz bod 3.1/ postupem méně spolehlivým.

3.3. Jiných identifikačních postupů lze použít u slovních jednotek, jež se nekryjí svou vnitřní formou. Smysl dvou variant kontextů v kastrole rozežřejeme máslo a v kastrole rozpustíme máslo /S 1974,10,145/ je stejný; přitom v prvním kontextu máme nenáležitě synonymum ^x rozežřát /místo rozpustit, rus. razogreť/, které svou vnitřní formou jinak stylizuje mimojazykovou skutečnost než náležitě rozpustit /pro pojmenování této skutečnosti byla zvolena její jiná vlastnost/: rozežřát ---> "učinit něco teplým, uvést do stavu teploty", rozpustit ---> "učinit něco tekutým"; vidíme, že se na tato dvě slovesa navrstvují nestejně jejich konotativní významy. Je tomu podobně v příkladě maso ^x nařežeme /na krájíme, rus. narezat'/ na tenké, pravidelné široké kousky - S 1974,3,130; sloveso nařezat svou vnitřní formou naznačuje, že se "řezáním nějak něco odděluje", což se beze zbytku nekryje s konotativním významem slovesa krájet naznačujícím, že se "nožem oddělují části něčeho".⁶

Srov. další příklady: ...ledvina se propláchne ochlazeným roztokem a ^x umístí /vloží, uloží, rus. pomeščat' v hermetické nádobě... - S 1974,10,123; ...těsto...pouštíme do ^xkypícího /vařícího se, rus. kipjaščij/ boršče. - S 1973,3,145; A aby bylo možno ^x nasypat /navršit, rus. nasypat'/ přehradní hráz, přemístí se 70 000 000 krychlových metrů země. - S 1974,10,68; Na svůj ^x účet /náklady, rus. sčet/ posíláme

děti do pionýrských táborů. - S 1976,10,21; Je zvlášt' ^x cen-
né/významné, rus. cenno/, že se v sovětských poliklinikách
klade důraz na léčení pacientů v domácím ošetření. - S 1976,
10,26.

4. Přečítám ke skupině slovních výrazů, u nichž je si-
ce evidentní, že jsou obdobou ruských výrazů z přeloženého
textu, avšak jako vyloženě nenáležitě se necítí. V takových
případech se kontaktém vyznačuje tím, že je pro jazykové po-
vědomí Čecha méně obvyklý než výraz nekontaktémní; v příkla-
dě Je třeba přeložit větu do rodného jazyka /= mateřského,
rus. rodnogo/. - S 1977,10,60 - se kontaktém rodný jazyk
střetává s obvyklým českým variantním výrazem mateřský ja-
zyk; kritériem pro identifikaci této skupiny kontaktémů je
zjištění jejich izofunkčnosti⁷ v současném jazyce, což lze
ověřit pomocí informantů⁸ a také tím, že je kontaktémní vý-
raz v podstatě zaměnitelný nekontaktémním a naopak; není
při tom narušena jejich ekvivalence.

Další příklady uvádím jen ve velmi krátkém kontextu:
umění minulých věků /= století, rus. vekov/ - S 1979,2,88;
společnost se nachází ve stadiu zralosti /= vyspělosti, rus.
zrelosti/ - ND 1976,52,25; vzájemně /= oboustranně, rus.
vzaimovygodnyj/ výhodná spolupráce - ND 1976,45,2; zvonila
jsi /= volala, telefonovala, rus. zvonila/ mi - S 1974,10,
173; všechno je prověřeno /= překontrolováno, rus. provere-
no/ - S 1976,10,172; světový šampionát /= mistrovství světa,
rus. čempionat/ - S 1977,10,147; filmový klub podle moskev-
ského příkladu /= vzoru, rus. po primeru/ - S 1974,10,71;
nynější /= dnešní, rus. nynešnij/ poměr sil ve světě - ND
1976,44,5; práce každého z nás /= nikoho z nás, rus. každo-
go/ není snadná - ND 1976,45,24; naše vesnice existuje ne-
dlouho /= teprve krátkou dobu, rus. nedolgo/ - ND 1976,44,
24; dělné /= pracovní, rus. delovoje/ ovzduší - ND 1976,45,
24; mám pro tebe slabost /= mám tě v oblibě, rus. u menja k

tebe skabost' / - S 1976,10,160; obličej sežehtný / = spálený, rus. obožžennyj/ mrazem - S 1976,10,162; výzkumy organické chemie vulkánů / = sopek, rus. vulkanov/ - S 1977,10,48; člověk je nemladý / = starší, rus. nemolodoj/ - S 1976,10,77; místo známé mezi šoféry / = řidiči, rus. šofěrov/ - S 1979, 4,8; město nazvané / = pojmenované, rus. nazvannyj/ podle vesničky - ND 1979,13,27; sport - to není profese / = povolání, rus. professija/ - S 1979,2,142; v novinách se objevily snímky / = fotografie, rus. snimki/ ostrovů - ND 1979, 13,16; sovětští lidé znají / = vědí, rus. znajut/, co znamená válka - S 1976,10,38; dolina / = údolí, rus. dolina/ řeky - S 1976,10,50; Larisa hovoří / = mluví, rus. govorit/ energicky - S 1979,2,75; skládací domy bude možno převézt na druhé / = jiné, rus. drugoj/ místo - S 1979,2,108; dát na výpady / = útoky, rus. vypady/ pádnou odpověď - ND 1976,44,19; sovětský představitel / = zástupce, rus. predstavitel' - ND 1976,44,9; strádání / = utrpení, rus. stradanija/ uprchlíků - ND 1976,44,12; zasedání označilo / = určilo, rus. oboznačit'/ rozhodující úseky práce - ND 1976,44,1; pravicové síly měly odpověď hotovou / = připravenou, rus. nagotove/ - ND 1976,44,10.

5. Položme si otázku, v čem je podstatný rozdíl mezi kontaktémy popsány v odstavcích 3.1, 3.2 a skupinou příkladů, v nichž jsem vztah mezi kontaktémem a nikoliv kontaktémem označil jako variantní /odst. 4./.

Jak jsem již naznačil, v druhém případě můžeme oba zkoumané výrazy považovat za izofunkční a náležité, i když je kontaktémní výraz ze stanoviska aktivních nositelů spisovné normy hodnocen jako méně obvyklý, kdežto v prvním případě patří kontaktémy k jazykovým jevům, které se nám v současném jazyce jeví jako nenáležité. Uvědomujeme si, že neexistuje striktní hranice mezi těmito dvěma skupinami příkladů;

přesto na základě jejich rozboru můžeme tvrdit, že zatímco patří nenáležitě kontaktémy do kompetence jazykové chyby, variantní kontaktémy se vztahují k variantnosti spisovné normy; mezi kontaktémmím a nekontaktémmím výrazem probíhá proces konkurence.

Přítom je pozoruhodné, že neprobíhá proces konkurence jen mezijazykově, ale i vnitrojazykově; např. v uvedeném příkladě zvonila jsi /= volala jsi, telefonovala jsi, rus. zvonila/ mi se méně obvyklé variantě zvonit komu v konkurenci s obvyklejší variantou volat, telefonovat komu dostává podpůrného vlivu jak ze strany ruštiny /zvonit komu/, tak i ze strany češtiny, v níž nacházíme podporu pro tuto variantu ve výrazu zvonil telefon; i v méně obvyklé variantě zvonit komu ve smyslu telefonovat; podobně: přeložit do rodného /= mateřského, rus. rodnogo/ jazyka je ve dvoustranném vztahu k rus. rodnoj jazyk a k českým spojením typu rodné slovo /Svat. Čech/, rodná písnička /R. Svobodová/.⁹

5.1 Avšak i v rámci variantních kontaktémů můžeme diferencovat míru jejich obvyklosti; např. u variantního kontaktému nynější /rus. nynešnij/ můžeme utvořit vzestupnou řadu kontaktémmích výrazů a adjektivem nynější od méně obvyklých variant k více obvyklým: nynější /= letošní/ podzim - v nynější /= této/ pětiletce - bydlet desítky kilometrů od nynějšího /= dnešního/ centra - nynější /= dnešní/ západní Thajsko - za nynější /= dnešní/ situace; obdobně řadíme výrazy s kontaktémem druhý /rus. drugoj/; mluvil na rozdíl od druhých /= ostatních/ krátce - /skládací domy/ možno převézt na druhé /= jiné/ místo - to ho přivedlo na myšlenku vytvořit vězy "Džez" a "Bach"... a řadu druhých /= dalších/ výrobků - žádný druhý /=jiný/ oceán není obdařen takovým bohatstvím - "neexistuje žádná druhá /=jiná/ žena,...která mi může pomoci" - vědci se naučili "zabudovat"

geny do druhých / = jiných/ buněk - není větší radost, než udělat něco dobrého pro druhé / = jiné, ostatní/.

5.2. Z hlediska psycholingvistického můžeme předpokládat, že ve všech probraných příkladech, tj. jak u nenáležitých kontaktémů, tak i u variantních, splývají v povědomí /a v podvědomí?/ překladatele ruské výrazy s jejich českými podobami a jejich ruský nebo český původ je zastřen.

Variantní kontaktémy jsou názornou ilustrací toho, jak překlady napomáhají mezijazykovým konvergenčním procesům sblížení dvou geneticky blízké příbuzných jazyků: ruština a čeština spolupůsobí při podpoře méně obvyklé varianty /odst. 5./ . Aní u nenáležitých kontaktémů, jejichž rozboru jsme věnovali odst. 3.1, 3.2 a 3.3, v zásadě nemůžeme vyloučit, že se v budoucnu nedostanou do konkurenčního vztahu k výrazům, které dnes hodnotíme jako náležité. Ale z hlediska synchronního a z hlediska jazykové kultury můžeme užití těchto jazykových prostředků považovat za nevhodné a nepřiléhavé. I když nenáležitě užití kontaktémy, které jsem nazval pseudosynonymickými, nenarušují komunikativní funkci řečového aktu,¹⁰ mohou být čtenářem hodnoceny esteticky a emotivně záporně, neboť pro většinu jazykového společenství v daném okamžiku představy o jejich užívání v takové podobě nejsou kolektivními.

¹ Např. nenáležitě užití substantiva^x vážnost ve výpovědi "uvědomit si ^x vážnost zamýšleného kroku" /místo závažnost/ se vztahuje k ruskému substantivu važnosť /važnosť predprinimajemogo šaga/; jiné povahy je např. neadekvátní překlad ruského výrazu mnogotiražnyje gazety českým "závodní časopisy" /místo "tištěné velkým nákladem"/, kde nebyl chybný ekvivalent ovlivněn podobou ruského originálu /Sputnik 1979,4,138; Sputnik 1973,2,12/.

- ² Z jiného hlediska zkoumá bělorusismy v ruské umělecké literatuře, vydávané v Bělorusku, A. A. Lukašanec, srov. jeho stať Naziranni nad interferencyjaŭ u ruskamounaj astackaj literatury Belarusi, časop. Belaruskaja lindh-vistyka, Minsk 1979, sv. 16, s. 42-48.
- ³ Užitečnost názvu kontaktém zdůvodňuji ve své práci K lingvističeskoj charakteristike subordinativnogo bi-lingvizma, Bulletin ruského jazyka a literatury XXIII, v tisku.
- ⁴ Tento příspěvek buduje na materiále excerpovaném z ruského časopisu Sputnik a jeho českého překladu za r. 1973, č. 3; 1974, č. 10; 1976, č. 10; 1977, č. 10, č. 12; 1979, č. 2, č. 4; 1980, č. 1 a časop. Novoje vremja za r. 1972, č. 13, č. 36, č. 51, č. 52; 1976, č. 44; 1979, č. 13; bylo použito také příkladů z diplomové práce A. Zamrzlové, Typy interferenčních posunů při překládání z ruštiny do češtiny /Praha 1973/ napsané pod mým vedením.
- ⁵ Zkratky: S = Sputnik, ND = Nová doba. Hvězdičkou je označen výraz nenáležitý. V závorce kladu nejdříve český výraz náležitý a pak následuje jeho ruský ekvivalent z ruského přeloženého textu. Na synonymické dvojice nebo na synonymické řady českého původu ve slovenštině upozorňují A. Habovštiak - K. Habovštiaková v práci O dvoch príčinách synonym v spisovnej slovenčine, Jazykoved. štúdie XI, 1971, s. 64-65.
- ⁶ O tom, jak může ruská vnitřní forma slova a motivace pojmenování sugestivně ovlivnit její mylný výklad v češtině, svědčí doklad z denního listu Práce /ze dne 6. 12. 1978/, kde se v článku Sibiřské ryby v českých vodách ruský název ryby rus. tolstolobik vykládá jako "tlustý býk"; ve

skutečnosti je tento název motivován "širokým čelem" /rus. tolstyj lob/, jak to dokládá i Bol'saja sovetskaja encyklopedija, sv. 42, s. 589.

- 7 V souvislosti s variantností normy se o izofunkčních prostředích zmiňuje A. Jedlička ve své knize Spisovný jazyk v současné komunikaci, AUC Philologica, Monographia XLIX, 1974, s. 55,70. V uvedených příkladech v odst. 4 rovnítko v závorkách naznačuje, že se na rozdíl od příkladů v odstavcích předcházejících kontaktém za rovnítkem nepociťuje v současné jazyce jako nenáležit : oba výrazy - kontaktémní a nikoliv kontaktémní - se nám jeví jako izofunkční.
- 8 Za zhodnocení příkladů z tohoto hlediska děkuji prof. K. Hausenblasovi, dr. A. Kamišovi a dr. J. Jehličkové; za přečtení rukopisu srdečně děkuji kolegovi A. Kamišovi.
- 9 Jsou zaregistrovány Příručním slovníkem jazyka českého, A - Ž, Praha 1935-1957; v daném konkrétním případě ponechávám stranou otázku, zda bylo spojení typu redné slovo v minulém století použito pod vlivem ruštiny nebo nikoliv.
- 10 Na rozdíl od jiných kontaktémů, které nejsou tématem tohoto článku, jako např.: Republika těží uhlí a^x naftu /ropu, rus. neft'/ - S 1979,4,1973; Stál před nimi úkol, jež jim určila^x strana /země, rus. strana/ - S 1977,12,107 apod.